

GYARMATI GYÖRGY

Szabadról fogságban (Adalékok Bibó István 1963 utáni éveikhez)

*„Valamivel jobb itt kint,
mint bent volt.” (B. I.)¹*

A börtönből szabadult Bibó István elmúlt ötven éves. Miként Rákosi Mátyás országglása idején, ismét csak „rangján aluli” állást kaphatott – ezúttal a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) könyvtárában. A kegyelemkenyér státus sok más börtönviselt sorstársának is osztályrészül jutott, de közülük – idő múltával – számosan előbbre tudtak lépni a képességüknek, felkészültségüknek inkább megfelelő értelmiségi-szakmai grádicsokon. Miért maradt ki Bibó ebből az egzisztenciális és presztízs-előmenetelre módot adó Kádár-kori „konszolidációs” karrier(újra)építésből? A kérdésre több – és különböző kontextusú – válasz kínálkozik. Kimaradt, azt tekintve, hogy Bibó – a szabadulásától haláláig hátralevő másfél évtizedben – a Kádár-korszak első nyilvánosságában maga sem kívánt számon tartott, „jegyzett” szerző lenni. Nem maradt viszont ki a korszak recepcióját nézve. Az ún. Bibó-felejtésen őszintén sajnálkozó kitételeket, illetve a munkásságát újabban „lesajnáló”² megszólalásokat feledhetőnek tartva, kérem megnevezni a kortárs magyar társadalomtudósok köréből azt, akinek a munkássága nálánál intenzívebben foglalkoztatná akár tudós sorstársait, akár – több diszciplínát képviselve – a következő generáció képviselőit.³ Ez persze alighanem azzal is összefügg, hogy „az írás = tett”⁴ alkotó értelmiségiként nem soványabb ebben az időkorban született munkáinak (kéziratainak) terjedelme, mint fiatalkori tudós és közírói korszakának első másfél évtizedében (1934-1948), amikor – többé-kevésbé – szabadon publikálhatott. Ez utóbbiak viszont inkább csak halála után, mint a Bibó-hagyaték opusai váltak fokozatosan megismerhetővé.

¹ Bibó István fentebbi „önvallomása” volt elítélt-társa, „Lőrincz Lajos” ügynök jóvoltából maradt az utókorra. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) 3.1.2. M-28.588.

² Láncki András: *Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvárról.* Kommentár, 2011/4. sz. 3-12. o.

³ A recepció intenzitását tekintve, őt követő „dobogós helyen” a szociálpszichológus Mérei Ferenc jut eszembe, aki egyúttal „szintén börtöntöltelék” sorstársa is volt.

⁴ Némileg szabadon – de nem szabadosan – értelmezem így azt a „tettbeszédet”, amelyet Nagy J. Endre használ Bibó István 1935-ös „megtérése” utáni munkásságára. Ld: Nagy J. Endre: *Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése.”* In: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* (Szerk: Dénes Iván Zoltán) Új Mandátum, Budapest, 2001. 111-144. o.

A szabadulása és élete alkonya közötti másfél évtizedre (1963-1979) koncentrálva, e hagyatékká lett munkák keletkezésének a körülményeit próbálom felfejteni. Két szálon – s egyben két alperiódusra osztva – igyekszem felvillantani annak a „szabadlábon fogságban” helyzetnek az összetevőit, amelyek az ekkoriban papírra vetett munkát megszületését kondicionálták. Ennek egyik vonulata az, amit Bibó István nyugdíjba vonulása környékéig tartó titkosszolgálati megfigyelésének iratai a hatvanas évekből sejteni engednek. A másik vonulat – többé-kevésbé nyugdíjas éveire vonatkozóan – inkább töprengés. Korábbi, aktív létformáiban sem állt tőle távol, hogy „veszett fejsze nyele” helyzetekben – 1944, 1946-1947, illetve 1956-1957 – e nyélre vessen intellektuális „hatalom-humanizálási” terápiákat. Akkor is, ha közben mindinkább érezkelnie kellett, hogy – magánlevélből való gondolatát parafrázálva – mondandója „ott és akkor” nem kell senkinek.⁵ A Kádár-korszak „konszolidáltságát” viszont – saját világlátásához és morális mércéjéhez képest – korántsem tartotta olyannak, hogy abban neki szerepet kellene vállalnia írásaival. Bár bizonyítani nem tudom, inkább csak vélelmezem azt, hogy nem a fentebb említett metaforikus fejsze nyele, hanem annak feje foglalkoztatta: azt próbálta újraönteni, újrakovácsolni. Bibó viszont ezúttal már számot vetett azzal, hogy ez irányú gondolkodásának hozadéka bizonyossággal nem tartanak igényt a magyarországi államszocializmus „második kiadása” rendszergazdái, így nem is nagyon ambicionálta, hogy részese legyen az „aczélos” kultúrpolitikai közéletnek. Hogy mi volt ez, s hogy lehet-e ez a fejsze-fej manapság bárkinek – a bibológiaiában elmerülő körét leszámítva –, nos, ezt a nyitva hagyott, töprengő kérdést teszi fel az írás záró része.

1. A hatvanas évek: Bibó, mint az ügynökfantázia szülte „Október 23. Párt” szabadlábra helyezettjeinek egyike

Szabadulása után Bibó István mindennapjai négy „hálózat” kötelékében teltek. Az első – értelemszerűen – családja, a második új munkahelye, a KSH könyvtára volt. Ide Erdei Ferenc és Kállai Gyula közbenjárására kerülhetett, de a KSH állambiztonsági objektum dossziéjában őrzött jelentések egyikéből az is tudható, hogy ez ellen a Hivatal akkori elnöke, Péter György apprehendált, s munkahelyi szemmel tartása érdekében a Belügyminisztérium illetékesei – a besúgóhálózatukból korábban kizárt – egyik ottani ügynöküket azonnal aktiválták.⁶

⁵ Bibó István: *Levél Londonba, Révai Andrásához*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. IV. 1935-1979*. (Válogatta: Ifj. Bibó István – Huszár Tibor; Szerkesztette: Ifj. Bibó István) Budapest, Magvető, 1990. 253.o.

⁶ ÁBTL O-19827/1. (1964. november 26.) Erdei Ferenc – aki egy másik ügynökjelentés szerint Bibót szabadulása után hat héttel, nem sokkal a KSH Könyvtárba kerülése előtt meglátogatta (ÁBTL 3.1.2. M-29.405/1.) – 1963 tavaszán (egyéb tisztségei mellett) a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára volt. Kállai Gyula ugyanekkor a minisztertanács elnökhelyettese és a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának elnöke volt.

Könyvtárosi tevékenysége érdekesnek tartott momentumairól maga is számot adott már,⁷ ezért csak két kiegészítést teszünk. Az egyik az, hogy Magyarországon még el nem érhető munkákat könyvtárközi kölcsönzéssel, vagy éppen azok megrendelésével tett hozzáférhetővé itthoni kutatók számára.⁸ A másik, hogy a róla készített titkosszolgálati jelentések még azt is szükségesnek tartották lokalizálni: Bibó „munkaidő alatt”(!) a KSH – egyébként nyilvános – olvasótermének a folyosóján, melyik „ablakmélyedésben” szokott volt odalátogató hivatalon kívüli ismerőseivel diskurálni.⁹

Harmadik „hálózati” köre – mint az talán már eddig is kiderült –, a Belügyminisztérium belső elhárításának ráállított ügynökhálózata volt. Tevékenységük írásos lenyomata meglehetősen bőséggel maradt fenn – s került levéltárba – ahhoz, hogy „a könyvtáros” Bibó munkaköréhez nem tartozó itinenáriumáról, kapcsolatairól tájékozódhassunk.¹⁰ A fennmaradt iratok alapján úgy tűnik, hogy az 1963. évi 4. tvr. alapján szabadítottak további szemmel tartása érdekében az állambiztonság számottevő mértékben megerősítette besúgó hálózatát: részben a szabadulók közül, részben azok „látókörükben” levő korábbi baráti-ismeretségi köréből, s alkalmasint korábban (dekonspirálódás miatt) kizárt ügynökeiket is újra foglalkoztatták.¹¹ Bibó szabadulása után nyolc nappal, 1963. április 5-én tűnik fel először ügynökjelentésben, úgy, hogy a ráállítottak egyikének, „Csorba Pál” fedőnevű megfigyelőjének a beszerzése még le sem zárult.¹² Ettől kezdődően a következő évtized elejéig folyamatosan célkeresztben volt, s csak az ügynökjelentések fennmaradásának hiátusai szabnak gátat annak, hogy legalább heti ritmikában lehessen nyomon követni sorsának alakulását. Ezek közül most csak egy hozzá közvetve kapcsolódó „ügyet” érintek. Bibó István már a hatvanas évek közepén a titkosszolgálatok és a kultuszkezelés „közvetett elismeréseként” könyvelhette volna el – ha tudhatott volna róla –, hogy egy *Aczél Györgynek* küldött (természetesen „szigorúan titkos”) előterjesztésben a Hollandiai Mikes Kelemen Kört (HMKK) úgy tüntették fel, mint „a Bibó István-féle »harmadik út«

⁷ Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónika, Budapest, 1989. 182-254. o.

⁸ ÁBTL 3.1.2. M-24.608/2. 1965. december 25. Az ügynökjelentés ezen ténykedését „természetesen” rosszálló kontextusban teszi szóvá.

⁹ ÁBTL 3.1.2. M-37.604.

¹⁰ Rögtön hozzá kell tegyük, hogy ez elsősorban a – nyugállományba vonulása előtti – hatvanas évekre vonatkozik.

¹¹ A Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökségének korabeli jelentése szerint 1963. január 1-én 36.584 – immár szabadlábban lévő – volt politikai elítéltet tartottak számon. Ebben azok is benne foglaltattak, akik – a korábbi évek amnesztiáinak kedvezményezettjeként – ún. „kis idős” elítéltekként, illetve büntetésüket kitöltve kerültek szabadlábba. Ez a szabadult-szabadított létszám gyarapodott 1963 folyamán további 4132 fővel (azaz, több mint 10 százalékkal), figyelembe véve, hogy ebben az évben az 1963. évi 4. tvr. mellett egyéni kegyelemmel is félbeszakították többek büntetését. ÁBTL 4.1. A-1353/1. (45-13-31/63.); Ld: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1.* (Szerkesztette: Horváth Ibolya– Solt Pál– Szabó Győző– Zánthy János– Zinner Tibor) KJK. Budapest, 1992. 754.o.

¹² ÁBTL 3.1.2. M-24.608.

képviselőit”.¹³ A magyar titkosszolgálatok párizsi rezidense 1966 nyarán arról értesítette a művelődésügyi miniszter első helyettesét, hogy a nevezett HMKK soron levő éves összejvetelére *Berend T. Iván* és *Ránki György* történészek, illetve *Sipos János* filozófus meghívását vetették fel – mintegy „Magyarország felé való nyitásként”.¹⁴

Negyedik hálózati köre azoknak a szintén 1956 után elítélteknek a „válogatott társaságából” állt, akikkel a börtönévek alatt keveredett szorosabb barátságba. Ezt két okból különítjük el – értelemszerűen meglévő – korábbi baráti, társasági holdudvarától.¹⁵ Egyrészt azért, mert e kör tagjainak mindegyikét – mintegy viszontbiztosítás-szerűen – fürkésző titkosszolgálatok iratai ezt látszanak megerősíteni. (Hozzájuk képest az e körön kívüli találkozásait csak alkalmasszerűen, illetve ugyanezen körből származó „másodlagos információként” regisztrálták.) Másrészt azért, mert többen úgy tűnnek fel a politikai rendőrség „munkaanyagaiban”, mint az „Október 23. Párt” tagjai. Ügynökjelentések szerint ez a nevezetes dátumhoz kötött „pártoskodás” – *Mérei Ferenc*, *Széll Jenő*, *Fekete István* [helyesen *Sándor* – Gy.Gy.], *Göncz Árpád*, *Bibó István*, *Litván György*, *Józsa Péter*, *Lőcsei Pál* neveit említve – már korábbi börtönévek alatt is szóba került, azt az 1963-as ún. nagyamnesztiával szabadulók csak mintegy megerősítették fogva tartásuk utolsó napjaiban.¹⁶

Több megfontolás is adódik viszont, ami miatt óvakodnék attól, hogy e „pártalakulást” tényszerű, megtörtént cselekményként respektáljuk. Először is a szóban forgó „börtöntöltelékek” valóban ellenségei voltak az őket rács mögé juttató rezsimnek, de aligha voltak permanensen ön-sorsrontóan örültek. Miután korábbi elítéltetésük sem tényleges cselekedeteiknek volt a következménye – hanem egy félelemmel elegyes bosszú és példastatuálás része, a társadalom megfélemlítése, meghunyászkodásra kényszerítése érdekében –, alighanem voltak annyira „politikusak”, hogy ne kínáljanak alkalmat (corpus

¹³ Ebben alighanem annak is szerepe volt, hogy az Angliában élő *Szabó Zoltán* ezen címmel jelentetett meg egy válogatást – még *Bibó* börtönévei alatt – addigi munkáiból. (Ld: *Bibó István: Harmadik út.* (Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: *Szabó Zoltán*). Magyar Könyves Céh, London, 1960.) Ezt jóval többen forgathatták akkoriban magyar emigráns körökben, mint a Magyarországra becsempészett példányokat, még akkor is, ha figyelembe veszem: a *Bibó emlékkönyv*-ben róla szólók közül majdnem minden második írás szerét ejti, hogy megemlítsse.

¹⁴ ÁBTL 3.2.3. Mt-1105/4. (1966. július 22.) Odáig persze korántsem terjedt a kádári diktatúra Nyugaton „liberalizálódásnak” értékelt mérséklődése, hogy a fentebb említett HMKK, vagy éppen az Angliából *Cs. Szabó László*, illetve *Szabó Zoltán* által indított kezdeményezésre magát *Bibó*t engedték volna külföldre utazni, pláne előadni. ÁBTL 3.2.3. Mt-1105/3. *Borbándi Gyula* a Hollandiai Mikes Kelemen Kör éves konferenciáin először 1967-ben jelez – névtelenül – magyarországi előadót, hozzátéve, hogy a kör tagjait a hetvenes évek elejéig „a magyarországi kapcsolatok ügye megosztotta”. In: *Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza. I-II.* Európa Kiadó, Budapest, 1989. II. 94-96.o.

¹⁵ E körből említődik *Bibó*val kapcsolatban visszatérően *Illyés Gyula* és felesége, *Flóra asszony*. ÁBTL 3.1.2. M-24.608. (1963. október 4.)

¹⁶ ÁBTL 3.1.2. M-24.608. (1963. április 10.); „*Csorba Pál*” ügynök – korábbi ismeretségük alapján – *Gönczről* már azt megelőzően prognosztizálja: „egész biztosan mozogni fog”, hogy szabadlábra helyezése óta egyáltalán találkozott volna vele. ÁBTL 3.1.2. M-24-608. „*Hutter Antal*” ügynök 1963. október 31-iki jelentése és tartótisztje, *Zima Péter* százados e napi, valamint 1964. február 4-iki megjegyzése. ÁBTL 3.1.2. M-32.190.

deliktit) ismételt, „visszaesőként” történő meghurcoltatásukhoz. Annál is kevésbé, mivel szabadulásuk reménye a regnáló rendszer esetleges „túlélésével” kecsegtetett. Másodszor: még hiteltelenebbé teszi ezt a legendát az a – szintén ügynökjelentésből származó – verzió, amelyik a „pártalakulást” már a váci fegyházban 1960-ban lezajlott éhségstrájk („börtönlázadás”) időszakára teszi. Akkoriban még inkább lett volna mód az érintettek (vagy egy részük) renitensségét – kulisszák mögött – újra peresíteni, miáltal viszont kizárhatóak lettek volna az 1963. évi 4. tvr. alapján szabadulók köréből.¹⁷ Arról nem szólva, hogy ez esetben aligha maradt volna fenn az a börtönbéli „fordító iroda”, ahol – idegen nyelvek tudóiként – együtt foglalkoztatták őket fogva tartóik. S végül harmadszor: történjen bár a vélelmezett „pártalakulás” akár korábban, akár az amnesziát közvetlenül megelőzően, ezt a „ziccert” – ha annak hitelt adnak – aligha hagyták volna veszendőbe menni a korabeli politikai rendőrség hivatásosai. Ehhez képest a besúgók tartótisztjei – és fölötteseik – „nem haraptak rá”. Nincs nyoma annak, hogy ezt az információs szálát – állambiztonsági zsargonnal élve – „realizálni” próbálták volna, vagy, hogy „operatív kombinációval” kísérelték volna meg ügykreálás céljából provokálni az érintetteket.¹⁸

Az más kérdés – derül ki a hatvanas években a Bibóról legszorgalmasabban jelentő „Hutter Antal” ügynök munkadossziójából –, hogy a szóban forgó kör tagjai, az ún. 476-osok valóban sorstársakként tartották egymást számon.¹⁹ Miért is ne lehetett volna inspirálója valamifajta csoportképződésnek a Nagy Imre szűkebb-tágabb holdudvarába való önbesorolás, és ennek az összetartozásnak a tovább őrzése? Ezt a szolidaritást – 1956. november 4., valamint 1958. június 16. után – mintegy megpecsételte a börtönének sorsközössége. De hasonlóképpen gondolhatunk a magas intellektusú értelmiségi körben gyakorta megfigyelhető

¹⁷ „Csorba Pál” alighanem azzal kívánta „meghálálni” ismételt foglalkoztatását, s magának azonnal „jó pontokat” szerezni” a titkosszolgálatoknál, hogy egy olyan – fajsúlyosnak gondolt – információt tálalt, amely korábban, még mint börtönbéli zárkaügynök (vamzer) juthatott tudomására, de ezt az egykori rács mögötti szöbeszédet a bemőszeroltak szabadulása után is „újrahasznosítható” terhelő hírek gondolta. ÁBTL 3.1.2. M-24.608. Ezt a „fülest” első, 1963. április 9-i rögzítéséhez képest – Bibó Istvánhoz kötve – alighanem azért ismétli meg az ügynök Litván Györggyel összefüggésben 1963. október 4-i jelentésében, majd 1964. február 14-i jelentésében is (ekkor Mérei Ferenc és Széll Jenő kapcsán), mert tartótisztje (Szebeni Sándor százados) következetesen mellőzi az erre irányuló „feladatszabást”.

¹⁸ Negyedik érvként azt tudom felhozni e vélelmezett börtönbéli pártszerveződés cáfolatára, hogy az ügynöklegendákban e vonatkozásban érintettek ma is megszólaltatható családtagjai egyöntetűen megerősítették: az „Október 23. Párt” soha nem bukkant fel a legszűkebb körű családi magánbeszélgetéseken sem, holott ez többeknél – különösen az 1990-es rendszercezurá után – részben a személyes kurázi, részben az „ellenállás-történet” becses adaléka lehetett volna. Az egykori 476-osok megkérdézett hozzátartozói: Gál Éva, Litván György felesége; Bácskai Vera, Tánczos Gábor felesége; Bibó István, Bibó István fia; Donáth László, Donáth Ferenc fia.

¹⁹ „Hutter” ügynök épp a forradalmi évfordulók egyikén, 1964. október 23-án konstatálja – s viszi a hírt azonnal tartótisztjének –, hogy a Nagy Imre és társai, a Mérei Ferenc és társai, illetve a Bibó István és társai perek (életben maradt) elítélteinek börtönbéli azonosító „törzsszáma” ugyanazzal a számcsoporttal kezdődött, s emiatt emlegetik az e körbe tartozók önmagukat és egymást „négy százhetvenhatosokként”. ÁBTL 3.1.2. M-32.190. Bibó, a vele készített életút-interjúk egyikében maga is számba veszi azokat, akik – emlékezete szerint – a 476-osok körébe tartoztak. In: Huszár: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* 168-181.

(ön)íroniával elegyes – „fityiszt mutatni a despotának és rendszerének” magatartásformára is –, ami Kelet-Közép-Európa, és ezen belül Magyarország huszadik századi történetében a túlélés (reményének) egyik megjelenési formája, a disszidencia egyik kifejezője volt. Hol másutt engedhették volna meg maguknak leginkább ezt a keserédes rendszerparódiát az érintettek, mint a rács mögött; – „legfeljebb lesittelnek érte” jelszóval. A restaurált államszocialista rendszer politikai rendőrségének azonban csak addig terjedt a „humorérzéke”, hogy az ügynökjelentésekben olvasható illegális pártgründolás hírét maguk is komolytalannak vélték. S mert a kádári „konszolidációs” politikai irányvonal bizonyos mértékig őket is kordában tartotta, beérték azzal, hogy a szabadon engedetteket mind egyéenként, mind pedig „ellenséges csoportként” szoros megfigyelés alá vonják. Olyannyira, hogy 1964 februárjában intézkedtek: a kulcsfigurának tartott személyek megfigyelését végző ügynököket – a kontrollinformálás biztosítása és az értesülések jobb/gyorsabb koordinálása érdekében – egy ugyanazon hivatásos tartótisztnek kell „irányítania”. Míg az 1963-as ügynökjelentések kezdetben a Bibó István–Rácz Sándor kettőst tekintették a kapcsolatban álló szabadultak kulcsfiguráinak – e körbe sorolva Széll Jenőt, Göncz Árpádot, Lőcsei Pált és Mérei Ferencet²⁰ –, 1964 elejétől Litván György feltűnése mellett inkább Bibó–Göncz tandemet vizionálnak a hálózat centrumában állóknak.²¹

A börtönből való kiengedésük időszakának hazai közviszonyai többüket sokkolták. Leginkább 1956 „elfeledettsége”, a rá való emlékezni sem akarás – az ezzel való szembesülés – váltott ki értetlenséget körükben, amit részben úgy éltek meg, hogy olyasmire vállalták a (legkevesebb fél évtizednyi) meghurcoltatást, amelynek időközben erodálódott a társadalmi

²⁰ ÁBTL 3.1.2. M-24.608. A Rácz Sándort érintő ügynökjelentés – és abból átvéve tartótisztje – azt rögzíti, hogy „magabiztos, nagyképű” (ÁBTL 3.1.2. M-24.608), ami e műfajban nem jelentene gondot, hiszen funkcionális tevékenységük része volt a megfigyelték negatív jellemzése, vagy éppen – állambiztonsági szempontból – kompromittáló szituációkban való „tettenérése”. Már önmagában is ilyennek számított a más volt elítéltekkel való találkozás, és még inkább rendszeres kapcsolattartásuk felfedése. Ráczról ráadásul visszatérően „súlyosbító körülményként” állapítják meg, hogy „reakciós klerikális körbe tartozókkal” – magyarán papokkal – is kapcsolatot tart. Az már más kérdés, hogy később vele egyívású egykori meghurcolt-társai is úgy vélekedtek róla, miszerint „Rácz saját bronzszobrának tekinti magát, csak azt nem veszi észre, hogy ezt a szobrot már leszarták a verebek.” In: Pihurik Judit: *A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében*. Századok, 2011/1. sz. 156.o.

²¹ Zima Péter rendőr százados 1964. február 1-i javaslata szerint, „dr. Bibó István tevékenységének eredményesebb ellenőrzése céljából szükséges dr. Göncz ellenőrzésének fokozása. Dr. Göncz egyik legbizalmasabb kapcsolata Bibónak. Ez csak úgy valósítható meg, ha mindkét személlyel egy operatív tiszt foglalkozik. A jelenlegi külön-külön megtett intézkedések a koordinálás ellenére is keresztezhetik egymást és a kívánt célt hátráltathatják. Ezen kívül megfelelő hálózattal is rendelkezünk, Gönczöt hónapok óta K-ellenőrzés alatt tartjuk. [Postájának figyelése. Gy. Gy.] Mindezt figyelembe véve javasoljuk dr. Göncz Árpádnak a III/III/5-a. alosztályon lévő figyelő dossziéját alosztályunknak [III/III/3-a. – Gy. Gy.] átadni és dr. Bibó és dr. Göncz ellenőrzését egy operatív tiszt részéről egyenlő hatékonysággal folytatni a jövőben.” ÁBTL 3.1.2. M-32.190. Bibóval az amnesztia utáni első időben Göncz Árpád azért sem lehetett szorosabb kapcsolatban, mivel ő (perbéli vádlott-társával, Regéczy-Nagy Lászlóval együtt) csak négy hónappal később, elnöki tanácsi kegyelemmel szabadult. Ld: Molnár Adrienne: *Szabadlábba ítélve*. In: *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. (Szerk: Rainer M. János) 1956-os Intézet. Budapest, 2003. 249.o.

fedezete.²² Másfelől – olvasható egy Göncz Árpádot idéző ügynökjelentésben –, az anyagi gyarapodással párosítva „az emberek megtanultak szabadon lélegezni”, s a kettőt együtt „a polgárosodás tüneteiként” könyvelték el.²³ Mindemellett magától értetődően cserélték ki értesüléseiket mind a hatvanas évek elejének-közepének belpolitikai fejleményeiről, mind pedig a világpolitika hozzánk – leginkább csak hivatalos hírforrásokon keresztül – eljutó aktualitásairól. Ezzel egyidejűleg a börtönpszichózis és a legtöbbjük esetében fennálló aktuális megfigyeltség óhatatlanul indukált alkalmanként gyanakvást az egyívásúak körében is. Annál is inkább, mivel a velük kapcsolatban álló ügynökök az ilyen interperszonális feszültségek gerjesztésével – „XY azt mondta rólad, hogy...” – tartótisztjeik feladatmegszabását követve is rendszeresen próbálkoztak. Most csak Bibóra koncentrálva: a rá vonatkozó jelentések kezdettől visszahúzódnak írnak le, s azt különféleképpen magyarázzák.²⁴ Miközben egy III/III-as tartótiszt utasítás „hírforrásainak megállapítása céljából” már a harmadik ügynök ráállítását tervezte 1963 november elején, nem látszik arról tudni, hogy a fővárosi rendőr-főkapitányság belső elhárítása is szemmel tartja. Bibó nem csupán azért töltött hosszabb időt 1963 nyárutóján apósa (*Ravasz László* református püspök) leányfalui házában, hogy a börtönévek után regenerálódjon, hanem azért is, mert így próbált a számára is nyilvánvalóvá lett megfigyelés hatósugarán kívül kerülni.²⁵ Az eddig említetteken kívül Bibó és Illyés Gyula visszatérő kapcsolatát rögzítették a fürkészek a hatvanas évek közepéről, s a volt börtöntársai közül alkalmanként *Regéczy-Nagy László*, illetve *Vásárhelyi Miklós* „tűnnek át a színen”, miközben – korábbi intenzitásához képest – ritkulni látszanak a Ráczcal való találkozásai.²⁶

Azt inkább hosszabb időmetszet iratait böngészve lehet megállapítani, hogy Bibó a nemzetközi enyhülés viszonylagos stabilizálódását konstatálva mindinkább jelentéktelennek tekintette a magyar emigráció tevékenységét. (Azokat illetően is, akikkel kapcsolatban személyes szimpátiáját nyilvánította.) A KSH-ba helyezését követően három év múltán, 1966

²² A dolgozatban érintettekhez képest sokkal szélesebb kör szabadulás utáni „közérzetét” szondázva számol be hasonló tapasztalatokról. i.m: 250-251. o

²³ ÁBTL 3.1.2. M-32.190.

²⁴ „Hutter Antal” fedőnevű ügynök 1963 augusztusában – Göncz Árpádra hivatkozva – azt írja, hogy „ijedt és gyáva ember benyomását kelti.” Gönczöt illetően pedig Bibó – ugyanezen ügynök 1964. február 13-iki jelentése szerint – azért tett visszatérően rosszálló megjegyzéseket, merthogy nevezett „túlságosan sokat nyüzsgög.” ÁBTL 3.1.2. M-32.190. E munkadosszié egy későbbi jelentése (1966. január 24.) szerint Gönczöt – fentebb már említett – nyüzsgése miatt „behívták a rendőrségre és szigorúan figyelmeztették.”

²⁵ ÁBTL 3.1.2. M-32.190.

²⁶ Noha Bibó egyet nem értő véleményének adott hangot Illyés egy francia lapnak 1964 elején adott sajtónyilatkozata miatt, az író nem sokkal később őt kérte meg, hogy előzetesen „lektorálja” *Bartók* Béláról a Magyar Rádió számára készített előadásának szövegét. ÁBTL 3.1.2. M-32.190. Illyés nyilatkozata kapcsán az MSZMP korabeli felső vezetésében keletkezett zavarodottságról lásd *Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet – ÁBTL, Budapest, 2005. 264-265.o. Budapest; Földes György: Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 55-56. o.*

tavasán szól először arról ügynöke, hogy Bibót „munkája perspektivikusan nem elégíti ki. Nem akar tanítani, nem akar vezető lenni, de szeretne idővel olyan munkát végezni, amihez igazán ért, szeretne történelmi kutatásokkal foglalkozni.”²⁷ Ez alighanem összefügghetett azzal is, hogy a „körbe” tartozó egykori börtön-, illetve pályatársak többsége ekkoriban már váltani tudott (vagy váltani kényszerült) szabadulás utáni első diszpozíciójához képest. S mintegy a közelmúlt éveket értékelve állapította meg Vásárhelyi Miklós három évvel szabadulásuk után: „anélkül, hogy megtagadta volna önmagát, nézeteit és álláspontját, anélkül, hogy szembekerült volna azokkal, akik tisztelik, sikerült elérnie azt, hogy tekintélye megmaradt, s ugyanakkor a rendszer is megbecsüli, vagy legalább is hagyja dolgozni és nem bántja, jöllehet bizonyára nem változtatta meg álláspontját. Bibó a béketábor legokosabb embere.”²⁸ Ne feledjük, hogy a szóban forgó esztendő 1956 évtizedfordulója volt. Vásárhelyi után két hónappal, szeptember-október fordulóján *ifj. Antall József* is „nagyon pozitív véleményt” fogalmazott meg Bibó Istvánról. Éppen személyét illető hangsúlyozott respektusa miatt helytelenítette, hogy a „nyugati rádiók” jubileumi emlékműsorai őt exponálva „akarata ellenére teszik Bibót veszélyes emberré”, holott nevezett „nagyon visszavonultan él.” Nem kevésbé nehezményezte ugyanitt azt is, hogy itthoni „politikai elvbarátai [is] visszaéltek Bibó nevével és munkáival.”²⁹

Noha – egy ügynökjelentés szerint – 1969 nyárutóján és őszén „a Nagy Imre csoport igen aktív és igen széles körben mozog,”³⁰ Bibóról mind közvetlen megfigyelői, mind a BM hivatásosai azt állapítják meg, hogy „nagyon megöregedett, megtört ember látszatát kelti,” illetve „szívinfarktusa óta a volt börtöntársaival való találkozástól is tartózkodik.”³¹ Ugyanezt erősíti meg másfél évvel később, 1970 decemberében a titkosszolgálatnak az ex-parasztpártiakról szóló zárójelentése: „Az év folyamán nem keletkeztek olyan adataink, mely szerint a volt jobboldali politikusok – dr. Bibó, dr. *Bodor*, dr. Göncz – egymással rendszeres kapcsolatot tartanának. Dr. Bibó István az elmúlt évben súlyos szívbetegségben szenvedett, jelenleg is igen beteges, amiért a felesége teljes egészében megtiltotta, hogy lakásán a volt

²⁷ ÁBTL 3.1.2. M-32.190.

²⁸ ÁBTL 3.1.2. M-32.190. (1966. július 29.)

²⁹ „Keleti” fedőnevű ügynök jelentése *ifj. Antall Józsefről*, 1966. október 1. ÁBTL 3.1.5. O-14.820/2-a.

³⁰ „Varga Sándor” fedőnevű ügynök jelentése. ÁBTL 3.1.2. M-33.169/1. A volt kispárti és parasztpártiak körében egyaránt otthonosan mozgó ügynök szerint e kört 1956 közelebbi újabb évfordulója mellett sokkal közvetlenebbül foglalkoztatta egy, az ún. Magyar Közösségről ekkoriban megjelent munka. (Ld: Kiss András: *A Magyar Közösségtől a Földalatti Fővezérségig*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980.) Noha ennek ex-politikusi baráti körökben történő megvitatását több „házi-szeminárium” keretében is tervbe vették, Bibó – alighanem betegsége miatt – ekkor kimaradt ebből. Később viszont – különböző megkereséseknek eleget téve – visszatérően reagált írásaiban erre a kérdésre. In: *Bibó István (1911-1979) Életút dokumentumokban*. (Válogatta: Huszár Tibor; Szerkesztette: Litván György és S. Varga Katalin) 1956-os Intézet, Osiris – Századvég, Budapest, 1995. 634-681, 687-693. o.; Huszár Tibor: *Bibó estéje. Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről*. Corvina, Budapest, 2008.

³¹ „Hutter”. ÁBTL 3.1.2. M-37.604.

politikai elvbarátai közül bárki is felkeresse, illetve ő keressen fel valakit.”³² Bár ekkoriban továbbra is öt ügynök feladata volt megfigyelésük, ugyanezen jelentés szerint „az ellenőrzések során keletkezett anyagok nem utalnak arra, hogy nevezettek konkrét ellenséges tevékenységet követtek volna el.” Ehhez képest készíti az utókor olvasót – vitriolos megjegyzést mellőzve – legalább maliciózus mosolyra, midőn a következő oldalon kezdődő 1971. évi munkaterv első bekezdésében mégis azt rögzíti az illetékes állambiztonsági alosztályvezető, hogy fent említettek „hálózati és technikai ellenőrzését ellenséges tevékenységük felderítésére, illetve elszigetelésére vonatkozóan tovább kell folytatni.”³³ Valójában ez „a semmi is gyanús” mentalitás utal a *Kádár-kori* állambiztonsági szolgák csekista-ávós dresszírozottságának továbbélésére. Számukra mintha megállt volna az idő a szemmel tartottak „bűnbeesése” pillanatában, hiszen a nullum crime ellenére folytatni rendelt megfigyelés idején éppen túl voltunk a rendszer-időszámítás szerinti „felszabadulás” huszonötödik, illetve 1956 tizenötödik évfordulóján. Ehhez képest az időközben századosból alezredessé avanszált Zima Péter – „Hutter Antal” ügynök elmaradhatatlan tartótisztje – változatlanul kanyarítja minden egyes újabb „tökérdektelen” jelentés alá még 1973 őszén is: „Dr. Bibó István volt ellenforradalmi államminiszter, volt politikai elítélt, F[Figyelő]-dossziés személy”.³⁴ Holott nevezett ekkor már több mint másfél éve nyugdíjas, korántsem ex-miniszteri nyugellátással...

Az 1960/70-es évtizedfordulón Bibó nem csupán a megfigyelését feladatszerűen végzők szűk körében volt beszédtema, hanem egy fokkal szélesebb belügyi berkekben is azzá lett, mint „történelmi mellékszereplő”. 1970-ben a második világháború végi „felszabadulás” negyedszázados jubileumát az egész országban nyomatékkal ünnepele(t)ék. A kerek-évfordulós visszatekintések részeként indított cikk- és interjú-sorozat az a tárca-folyóirat, a *Belügyi Szemle* is, amelyet akkoriban (1990-ig) még csak a Belügyminisztérium kötelékébe tartozó szervek járathattak, illetve „szolgálati tájékoztatásként” olvashatták a cég munkatársai. E lap 1970. évi első számában jelent meg egy interjú Erdei Ferencsel, az 1945-ös Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminiszterével arról, hogy hogyan is láttak hozzá a háború utáni belügyi igazgatás újjászervezéséhez. „A Belügyminisztérium akkori megszervezéséhez az is hozzátartozott – említette többek között Erdei –, hogy *Zöld Sándor* lett az egyik államtitkár a kommunista párt és *Kiss Roland* a másik, a szociáldemokrata párt részéről. ... A Rendőrségi

³² ÁBTL 3.1.5. O-14.822/1. A feleségeknek a férjeiket mindenfajta „nyüzsgéstől” visszatartani próbáló erőfeszítései a legkülönbözőbb ügynökjelentések visszatérő és leginkább egybevágó refrénjei. Erre vonatkozóan a már többször hivatkozott „Csorba Pál” és „Hutter Antal” mellett csak további példaként említjük „Keleti” ügynök munkadossziéját az 1960-as évek második feléből. ÁBTL 3.1.2. M-33.167.

³³ ÁBTL 3.1.5. O-14.822/1.

³⁴ „Hutter” ÁBTL 3.1.2. M-37.604. (1973. szeptember 5.)

Főosztály vezetője *Szebenyi* Endre lett, aki szegedi iskolatársam volt, a Közigazgatási Főosztály vezetője pedig Bibó István, szintén szegedi iskolatársam.”³⁵ Alighanem még belügyi szemüveggel olvasva is elkerülhető lett volna a kalamajka, ha ugyanezen opusban, alig öt oldallal korábban Bibóról egy másik cikk nem, mint „az 1956-os ellenforradalom államminiszteréről” szolt volna, aki azután „az áruló Nagy Imrével együtt (sic!) került bíróság elé.”³⁶ Ebből eredhetett, hogy a következő lapszámában egy szintén őrnagyi rangú olvasó – saját bevallása szerint – nem tudta, „hova is tegye Bibó Istvánt”, ha egyazon személyről lenne szó, merthogy az idézett cikkek egyike respektálandó kontextusban szol róla, míg a másik dehonosztáló összefüggésben eleveníti meg alakját, „ellenforradalmi tevékenységét és bíróság elő kerülését”.³⁷ Az olvasói levélre ugyanitt található válasz egyrészt megerősíti, hogy „ugyanazon személyről van szó”, másrészt szemináriumi továbbképzésben részesíti a kebelbéli kollégát: „az, hogy Bibó István később szembehelyezte magát a társadalmi haladással, nem tette meg nem történeté 1945-ös szereplését.” A szerkesztők még gyorsan előkerestek egy frissnek tekinthető „dialektikus” történelemértelmező passzust is – önmagukat fedezendő és magyarázatukat nyomatékosítandó – az MSZMP központi orgánumból, a Népszabadságból.³⁸ Annyit viszont még e szolgálatokon belüli „zárt nyilvánosság” diskurzusa is tükröz, hogy a belügy hivatásosai körében Bibót változatlanul „kutyából nem lesz szalonna” megátalkodott reakcióként klasszifikálták, ami teljesen egybevág a közvetlen szemmel tartását szervezők-irányítók – fentebb idézett – munkaokmányaival.

2. A hetvenes évtized: a nyugdíjas Bibó intellektuális „indián nyara” és a harmadik út kérdése

Az 1970-es években jelentősen megcsappan a Bibó figyeltetéséből származó ügynökjelentések fennmaradt hányada. Nyugdíjba vonulása legfeljebb egy, a KSH-ban ráállított fürkészmunkatárs fölöslegessé válását jelentette, állambiztonsági szemmel tartását viszont hivatalbéli munkája magyarázta a legkevésbé. Arra utalni, hogy már az előző évtizedben is életformává lett rezerváltsága a nyugdíjazással és a visszatérő egészségügyi gondokkal tovább redukálta – az ügynökök számára – megközelíthetőségét, részleges

³⁵ *Felszabadított hazánk belügyi igazgatásának kialakításáról*. Interjú Erdei Ferenc volt belügyminiszterrel. *Belügyi Szemle*, 1970. 1. sz. 41. o.

³⁶ F. L. r. őrnagy: *A nyugati követségekről*. *Belügyi Szemle*, 1970/1. sz. 37. o.

³⁷ Gágyor Imre r. őrnagy: *Hová tegyük Bibó Istvánt?* *Belügyi Szemle*, 1970/3. sz. 66. o.

³⁸ Ez utóbbi úgy szolt, hogy „Az elmúlt negyedszázad történeti megítélését ma már nem valami időszakos politikához, bizonyos nevek illendő vagy nem illendő használatához kötik, hanem magához a korhoz, függetlenül attól, mi történt később az egyes személyekkel. Akkori érdemeik részévé lettek a történelemnek. Bugár Jánosné: *Elkötelezettséggel és felelősséggel*. *Népszabadság*, 1969. december 3.” *Reméljük, nem maradt félreértés a kérdésben*. *Belügyi Szemle*, 1970/3. sz. 66. o.

magyarázat ugyan, tényként mégis az rögzíthető, hogy élete utolsó évtizedében az őt érintő titkosszolgálati információk döntő hányada közvetett: vele kapcsolatban álló megfigyelték rá vonatkozó fecsegéseiből fennmaradt esetleges hírmorzsák.³⁹ Ezekre a maguk helyén utalok majd, de utolsó évtizedének sokkal inkább meghatározó sajátja – részben papírra rótt, részben magnószalagokon fennmaradt – intellektuális reaktiválódása. Bibó maga is rögzítette ezt: „számomra a nyugdíjba menetel lehetővé tette, hogy komolyan kezdjek saját munkáimmal foglalkozni.”⁴⁰

Ebből most csak két szílat emelünk ki. Az egyik, Bibó viszonya a Kádár-kori nyilvánosságba való visszatéréshez, a másik pedig – ettől nem függetlenül – a részben kívülről ráaggatott, részben általa is vállalt ún. harmadik utasság többretegű problémaköre. (Ezen belül ugyan a legsimplább vonulat, hogy a harmadik utasság kérdése iránt a maga primitív szintjén az államszocialista rendszer titkosszolgálati is figyelmet tanúsított, de ez a kriminalizálási ambíciótól fűtött „operatív szint” bizonyos mértékig visszahatott a harmadik út felfogásának mind a visszatekintő eszmetörténeti, mind pedig a perspektivikus politikaelméleti, illetve társadalomszervezési civilizációs rendszermodell értelmezhetőségére is.)

a) Bibó és a Kádár-kori nyilvánosság

Bibó Istvánnak – 1949 elejétől élete alkonyáig – összesen egy munkája jelent meg Magyarországon az ún. első nyilvánosságban. Ez a nyúl farknyi hozzászólás a *Valóság* 1973. évi utolsó számában⁴¹ az akkoriban ismételten felvetődő „mit kezdjünk a (még megmaradt) tanyákkal?” kérdéshez akár Bibó „visszatérésének” nyitánya is lehetett volna, ha nem marad folytatás nélkül, s mint ilyen egyedüli legális publikus megszólalása egészen haláláig. Azért tartom egyedülinek, mert sem az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció kapcsán készített 1975. évi terjedelmes kritikája,⁴² sem pedig az a jogtörténeti szakkönyve,

³⁹ Noha bő évtizede állandósuló szezonja van annak, hogy a fékezhetetlen fantáziájú kortársak egy része szerint ilyenkor az egykori ügynök(ök) diszkrét helyzete – a rendszercezurá utáni „újrapozicionáltsága” – magyarázná az irathányt, nem érzek indítást arra, hogy ezek sorát gyarapítsam. Miközben létezett célzott iratpusztítás is, legalább ilyen mértékben volt oka iratok eltűnésének, megsemmisítésének/megsemmisülésének a rendszerváltás körüli években az állambiztonsági munkatársak pánikja, illetve az e cég berkeiben sem ismeretlen hivatali trehányág.

⁴⁰ Huszár: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. 186.o.

⁴¹ Bibó István: *Tanyakérdés és urbanizáció*. *Valóság*, 1973/12. szám. 35-40. o.

⁴² Bibó István: *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. MTA Igazgatástudományi Bizottsága Közigazgatástudományi Szekció. Budapest, 1975. Ennek „publikusságához” egy adalék: jelen sorok írója Bibó halálának évében, 1979-ben akkor jutott e számozott kiadvány 79. számú példányához, amikor bölcsészdoktori disszertációja készítése közepette „barterüzletet” ajánlott számára Kovács István, az MTA Jogtudományi Intézetének akkori igazgatója: rendezzem valami használható irattári rendbe a *Beér* János hagyatékából rá maradt második világháború utáni *Jogi Reformbizottság* iratait – mely bizottságnak Bibó István előbb belügyminisztériumi, majd parasztpárti delegáltja volt 1945-1947 során –, ennek fejében az

melyet az ún. regnikoláris bizottságok tevékenysége kapcsán készített,⁴³ nem volt forgalmazott – szélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhető – kiadvány. Ugyancsak túlzás lenne az első nyilvánosságba való visszailleszkedésnek tekinteni, hogy a hetvenes évek második felében az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara, illetve az MTA Történettudományi Intézete (akkoriban fiatal) oktatóinak-kutatóinak invitálására – azaz nem hivatalos intézményi felkérésre – vállalkozott egy-egy, munkásságához kapcsolódó szűk körű beszélgetésre, illetve, hogy ugyanezekben az években legalább féltucatnyi fiatal bölcsész kutatónak tartott „posztgraduális”, tutori szemináriumot – szigorúan egyéni látogatások keretében, otthonában fogadva őket. Aligha véletlen, hogy Bibó – rá többnyire nem jellemző – „kikérem magamnak” kategorikussággal utasította vissza a vele készült ún. „Erdei-beszélgetésekben”, hogy alkalom szülte érintkezéseit az ellenőrzött nyilvánossággal megtért (56-os) báránként értékeljék. „Valójában nekem eszem ágában sem volt sem tüntetésből hallgatni, sem a tüntetést abbahagyva, mint hallgató író megszólalni. Egyszerűen azért hallgattam, mert nem nagyon volt meg a feltétele annak, hogy belső szükségletem szerint publikáljak. Ezt a [fentebb már annotált] három munkát nem tekinthetem megszólalásnak. Ezek éppen érdekeltek vagy elvállaltam őket, szívesen is csináltam őket, de ettől még nem érzem azt, hogy nekem Magyarországom szívem szerinti publikációs lehetőségem van.”⁴⁴

A fentebbi érvelés az adott szövegkörnyezetben és a felmerült kérdés kapcsán respektálható, mivel okadatolt választ ad arra, hogy miért is nem forszírozta Bibó nagyobb ambícióval ismételt jegyzett auktorrá válását. Ha az Aczél György nevéhez kötődő kultúrpolitikai „három T” támogatott kategóriájában nem is, de a túrtek táborában (mindenkori cenzurális vegzálások és öncenzurális viszolygások közepette) alighanem helyet kaphatott volna a magyarhoni literátorok számontartottjai között, legalább úgy, mint mondjuk barátja, Illyés Gyula, vagy éppen – szintén börtönviselt tudós kortársai közül – az etnográfus *Bálint Sándor* vagy a történész *Kosáry Domokos*. Létezik egy másik – szintén tőle magától származó – indoklás is, noha az inkább közvetett, áttételesebb módon magyarázza Bibó szabadulása után következetesen őrzött rezerváltságát. Ezt eredetileg a Nagy Imre vezette

anyag disszertációm készítéséhez szükséges részéről térítésmentesen kaphatok xeroxmásolatot. (Akkoriban a fénymásolat-készítés – legalább is az MTA intézményeiben – még iktatókönyvben regisztrálandó és vezetővel engedélyeztetendő eljárás volt.) Azokon a napokon – hetente egyszer –, amikor Kovács István a szegedi egyetemen tanított, rendelkezésemre állt a dolgozószoza, s az iratrendezés azzal kezdődött, hogy egy meglehetősen kusza összevisszaságban egymásra halmozott iratózón tetejéről leválogathattam a porfogóként rájuk helyezett Bibó-féle *Közigazgatási területrendezés...* resztlíként ott tárolt 120 bekötött példányát. (Összesen 200 példányban nyomták ki az anyagot.)

⁴³ Az 1790/91. 67. tc. és az 1825/27. 8, 9. és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája. Összeállította Bibó István. Közreműködött Pajkossy Gábor. Kézirat gyanánt. Országgyűlési Könyvtár kiadása. Budapest, 1977.

⁴⁴ Huszár: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. 191-192. o.

kormányban való részvétel „peremfeltétele” kapcsán fogalmazta meg, tömören és markánsan. „Egy magát proletárdiktatúrának valló kormány tud-e létezni ÁVO nélkül? Mert Nagy Imre is abba a helyzetbe kerül, hogy vagy a proletárdiktatúra alapproblémáját kezdi ki, vagy az ÁVO-ra támaszkodik. Közbülső lehetőség nincsen énszerintem. És ha arra lyukad ki, hogy nem akar az ÁVO-ra támaszkodni, akkor én minden jóban benne vagyok.”⁴⁵ (Bibó azt követően vállalta államminiszterré delegálását, miután Nagy Imre miniszterelnöki nyilatkozatban hirdette meg az Államvédelmi Hatóság felosztatását.) Kádár rendszerrestaurációja viszont az ÁVO-val való „társbérletet” választotta, mindvégig első számú házörzőként tartva azt maga mellett a konszolidáció évtizedeiben is – egészen a rendszer bukásáig. Ezen kondíciók közepette – úgy tűnik – Bibó jogkövető állampolgárként vette tudomásul a „környülállásokat”, viszont mindvégig tartózkodott attól, hogy Kádár regnáló rendszerével közösséget vállaljon.

b) *„Vizjelek” Bibó harmadik út felfogásáról és annak – torzóban maradt – továbbgondolásáról*

A harmadik út kérdése kikerülhetetlen tematika, s ennek megfelelően refrénszerű tartozéka a Bibó recepciónak. Most vizsgált – szabadulás utáni – időszakában egyfelől úgy találkozunk ezzel, mint Bibó István ideológiai-politikai „eltévelyedésének”, úgymond megátalkodott rendszerellenességének titkosszolgálati ügykreálást is ambicionáló vetülete, másfelől pedig mint nevezett intellektuális munkásságának (folytatólagos) vizsgálati terepe. Előbbit illetően, feltártsága ellenére sem látszik köztudottnak, hogy a hatvanas évek elején – az ötvenhatos megtorlások egyik utójátékként és a népi írók „konszolidációs” karámba terelése érdekében – kreáltak egy harmadikutas büntetőper. „Zsigmond Gyula, Püski Sándor, Bodor György és Gombos Imre egy harmadikutas, demokratikus, magyar szocializmus megvalósulásáról ábrándoztak” – írja *Standeisky Éva* tárgyunkat érintő minuciózus tanulmányai egyikében. S azt is hozzáfűzi: az ellenük indított büntetőeljárás „visszhangjáról készült jelentésekből kiviláglik, hogy az volt ezzel a perrel kiagyalóik egyik célja, hogy Zsigmondék, Püskiéek társaságáról leválásszák a baráti körükbe tartozó írókat, ... a másik, hogy megfélemlítsék a parasztpárttal szimpatizáló értelmiségieket, s a várható széleskörű amnesztia előtt figyelmeztessék őket arra, hogy mivel jár a hivatalos vonaltól elütő vélemény hangoztatása”, végül pedig igyekeztek megtörni „valamennyiük szolidaritását Bibó István iránt.”⁴⁶ Hogy mit is értettek akkoriban ezen, azt leginkább *Tamási Áron*nak a fentebbi per kommentálása

⁴⁵ *Bibó István interjúk*. Összeállította Hanák Gábor és munkatársai. OSZK. TIT. Magyar Mozgókép Megismertetéséért Alapítvány. Budapest. 2011. DVD. Ezúton köszönöm Hanák Gábornak, hogy az eddig publikálatlan, közreadás előtt álló interjúkból az idézett részt itt közölhetem.

⁴⁶ *Standeisky: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 261-264. o. Nemkülönben kapcsolódik ehhez a kötet egy másik tanulmánya: 387-413. o.

közepette fogalmazott maximája adja vissza: „Harmadik út igenis van. Az emberiség ugyanis nem fogadja el a kommunizmust úgy, ahogy az Sztálin idejében volt. Ezért a kommunizmus változtat magán, és maguk a társadalmak, amelyek keretei között élnek, változtatnak rajta. Ez a folyamat óriási léptekkel halad előre. A kommunizmus változik, de változnia kell a kapitalizmusnak is. A kapitalizmus mai formáját ... az emberiség nem tudja elfogadni. Éppen ezért mindkét társadalom halad a humánus irányába. A nagyobbik utat az új, a szocializmus teszi meg, amely végül is elérkezik oda, hogy tartalmában és mélységében emberibb, vagyis szocialista lesz.”⁴⁷

Ez több szálon is segít továbbfűzni a Bibó harmadikutaságával kapcsolatos gondolatmenetet. Az egyik, hogy szabaddá válása nyomán azzal kellett szembesülni: ha a rendszergazdák saját uralmi megfontolásai hasznosnak ítélik, a harmadikutaság honoráriumaként akár effektív börtön is lehet. A másik két mozzanat már Tamási Áron eszmefuttatásához kapcsolódik, (most csak egyiküket követem.⁴⁸) A hatvanas évekből korábban unásig idézett, vele fogalalkozó titkosszolgálati dokumentáció alapján mondható egyfelől az, hogy Bibó aktuálpolitikai reflexióiban messzemenően üdvözölte a két világrendszer közötti nemzetközi enyhülés folyamatát. Oly annyira, hogy a magához bizalmas közelségbe engedettek némelyike meg is gyanúsította: túlzottan megértő e fejlemények iránt, amiből a körülöttük levő rendszer opportunus tudomásul vételén túl, már-már annak „elfogadásával” hozták hírbe, s ez ügyben visszatérő magyarázkodásra kényszerült.⁴⁹ Másfelől viszont, a detente konstatált elemeit méltányolva is tartózkodott attól, hogy ezt összekapcsolja azzal a konvergencia felfogással, amely a korabeli világpolitikai elemzések-prognózisok egyik markáns vonulata volt.

Mindezek előrebocsátása mellett érünk el újra a hetvenes évekhez, s Bibó ekkori munkásságának harmadikutas gondolati szegmenséhez. Az általa 1971-72-ben írt, *Az európai társadalomfejlődés értelme* című munkájából idézek egy rövid részt, ahol mintegy sűrítve jeleníti meg a hatalom „uralom nélkülivé válásának” metódusait, azt is vizionálva, miszerint az eddigi hatalmi rendszerek meghaladásának alapkérdése, hogy „az egész társadalmat kölcsönös szolgáltatások és szolgáltatások rendszerévé alakítjuk át, ahol minden helyzetben mindenki fölveszi mind a pult mögött álló kiszolgáló, mind a pult előtt álló ügyfélnek a

⁴⁷ i.m. 263. o.

⁴⁸ Tamási részéről a különböző politikai rendszerek „humánus irányába” tendáló jellemzőjének az észrevételezése nem látszik távol állni Bibónak „a hatalom humanizálása” felfogásától, ami hetvenes évekbeli munkásságának egyik fő vonulata lesz. Kifejtését lásd *Az európai társadalomfejlődés értelme* című sokszor megidézett – s szintén csak posztumusz megismerhetővé lett – munkájában.

⁴⁹ „Hutter Antal” 1965. február 16. jelentése. ÁBTL 3.1.2. M-32.190.

helyzetét.”⁵⁰ Egyebek mellett ebből szokták – szoktuk – levezetni Bibónak az ún. hatalom-humanizálási gondolatmenetét, mert végsőleg ide fut(tatható) ki mondandója. Ugyanakkor ebből a munkából, valamint a szintén tanulmány műfajú és terjedelmű ún. *Borbándi-levélből*, továbbá a korábbi, 1957-es keletkezésű *Emlékirat* egyes passzusaiából kicsit is gondos „szövegmontírozással” majdhogynem koherens textus kompilálható ahhoz, hogy formát öltön a bibói harmadik út gondolat- és szövegkorpusza. Ezt az egyidejűleg elemző puzzle-műveletet az elmúlt évtizedekben – Bibó nézőpont-differencia intencióját is megszívlelve⁵¹, mindazonáltal többé-kevésbé egymásra rímelő végkicsengéssel –, már többen elvégezték és publikálták⁵², így ismertnek tekinthető.

Ezért – és ezekre támaszkodva – mellőzöm ezúttal mind a Bibó-szövegek, mind e munkák filológiai-historiográfiai rekapitulálását, elsődlegesen azzal a szándékkal, hogy egy másik gondolatmezsgyén próbáljak előre araszolni. Amikor ő *Egy kései* [Szalai Pálnak írott] *levelében* – mintegy visszamenőlegesen – „szőröstül-bőröstül” elkötelezi magát a népi mozgalom mellett,⁵³ már nem a harmadik út ideájának konvencionális felfogás szerinti megerősítését véli kötelességének. Azt bevégzettnek tekintí – többek között az előbbi bekezdésben hivatkozott írásai alapján –, mivelhogy az ő fejében kerek egészé állt össze. Ehhez képest vélelmezem, hogy Bibó utolsó éveiben olyan új rendszerelméleten törte a fejét, melynek kidolgozásáig már nem jutott el. Ez az újdonság pedig alighanem a *tömegdemokrácia paradigmája* volt. Bibó az összes addigi uralmi berendezkedéseket a történelem során idővel változó karakterű „elituralomként” jeleníti meg, s ez alól nem vonja ki az ún. polgári demokráciák leginkább konszenzuális huszadik századi formaváltozatait sem. Erről szóló fejtegetéseiben mindvégig *demokratikus liberalizmusról* vagy *liberális*

⁵⁰ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. (Válogatta: Huszár Tibor; Szerkesztette: Vida István) III. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 77. o.

⁵¹ „Ami a harmadik út igazi kérdését illeti, az teljesen azon múlik, hogy milyen alternatívákat állítunk fel első és második útként.” Bibó István: *Összeesküvés és köztársasági évforduló*. (1947.) i.m. II. kötet. 453. o.

⁵² Ld.: Kovács Gábor: *Harmadikutas magyar gondolkodók*. Németh László, Hajnal István, Bibó István. Liget, 2002/ 8. sz. 64-75. o.; Lányi Kamilla: *Bibó István harmadik útjai*. Világosság, 2002/ 2-3. sz. 3-15. o.; Cserne Péter: *Harmadik utak*. Néhány szempont Röpke és Bibó összevetéséhez. Magyar Tudomány, 2003/ 6. sz. 726-737. o.; Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum Kiadó, Budapest, 389-464. o.; Pomogáts Béla: *Ötvenhat és a harmadik út*. Tiszatáj, 2006/11. sz. 69-75. o.; Borbándi Gyula: *Bibó István és a harmadik út*. In: *Kortársunk, Bibó István*. (Szerkesztette Márton László és Volosin Hédi) Pallas Kiadó, Budapest, 2008. 265-277. o.

⁵³ „A népiek valamennyire is komolyan vehető kollektív állásfoglalásait ma is elfogadhatónak és kifogástalannak érzem. ... Egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magába a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdáló ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni. Elsősorban ez az én idetartozásom motívuma.” Litván György: *Egy kései Bibó-levél*. In: *Bibó emlékkönyv I-II*. (Felelős szerkesztő: Réz Pál) Századvég Kiadó, Budapest. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1991. I. kötet. 142-143.o.

demokráciákról beszél, s miközben respektálja azokat, mint az ideát leginkább megközelítő civilizációs teljesítményt, rendre követi ezt gondolatfűzéseiben a kritikai megszorító kitételek sora. Amiképpen a harmadik útra vonatkozó gondolati toposzok csak filológiai bogarászásokkal rekonstruálhatók – ezt már zömmel elvégezte a „bibológia” –, ugyanígy lennének összegereblyézhető munkáiból az elituralomnak a demokratikus posztulátumokhoz képesti meg nem felelését soroló szöveghelyei is. Bibó munkásságának utolsó éveit vizsgálva aligha az vissz előre, ha megállapítjuk – mint Szalai Pál tette 1976-ban –, hogy „három harmadik út van: *Röpke*-é, *Ota Siké* és *Bibó*é. Ma itthon ő a legnagyobb ellenzéki fej,”⁵⁴ hanem az, ha észrevételezzük, hogy hősünk elkezdte újragondolni a harmadik út korlátait is. *Mészöly* Miklós meseszép metaforájával élve, Bibó „anélkül, hogy egyetlen szóval is kilépne vizsgálódásainak területéről, ... sugalmazza és dokumentálja a mögöttest: a *vízjeleket*.”⁵⁵ Alighanem e mindmáig kidolgozatlan *tömegdemokrácia* elméleti megalapozását célozta a végleges távozása előtti hónapokban magnóra mondott, de így is torzóban maradt utolsó munkája, melynek visszamenőlegesen adott címe hüen adja ugyan vissza a végleges megszakadás előtti mondandó lényegét, mindazonáltal az ehhez tartozó, maga készítette „vázlatban” fennmaradt „Szintézis” kifejezés lehetett volna inkább a mű címe, ha megadatik számára, hogy a végére jusson.⁵⁶

Többek között e „szintézis” létrehozásához végezhetett volna kutatásokat, töltekezhetett volna a témába vágó kortársi munkák legújabbjaival, ha a kádári rendszer politikai rendőrsége nem érvényesítette volna vele szemben a „kiutazása közérdeket sért” szentenciát, s így nem láthatta viszont egykori svájci alma materét, ahonnet meghívása volt.⁵⁷ Szabadlábban – fogságban, konstatálhatta volna maga Bibó is, holott éppen ekkoriban derűsen jegyezte meg az őt interjúvolóknak, hogy „mennyire felgyűlt bennem az írni való, most, két és fél évvel 70. életévem előtt.”⁵⁸ Készülhettek immár munkák neki szóló ajánlással, tarthatták őt ekkoriban Kossuth reinkarnációjának, illetve a korabeli „haza bölcsének” – bár a két minősítés messze nem ugyanaz –, így vélekedő tisztelői már csak ravatala körül köszönthették egymást, az őket folytatólagosan szemmel tartó hivatásos titkosrendőrök, illetve önkéntes besúgóik „társaságában.”⁵⁹

⁵⁴ „Fogarasi István” ügynök jelentése, 1976. október 1. ÁBTL 3.1.2. M-37.889/2

⁵⁵ Mészöly Miklós: *Félelem és demokratikus érzés*. In: *Bibó emlékkönyv*. I. kötet. 362. o.

⁵⁶ Bibó István: *A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte*. In: *Bibó: Válogatott tanulmányok. IV. kötet. 759- 782., illetve 795-798. o.*

⁵⁷ Bibó István 1974 júniusában kapott meghívást a genfi Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationalistól. Ez alapján benyújtott kiutazási kérelmét a Belügyminisztérium – kellő bürokratikus huzavona után – elutasította. In: *Életút dokumentumokban*. 600-623. o.

⁵⁸ In: Huszár: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. 194. o.

⁵⁹ „Bibó István igen nagy ember. Igazi politikus alkat. Kossuth utódja” – mondotta volt Szalai Pál Bibó halála előtt három hónappal, s ekkoriban elkészült *Magyarország – 1984* című könyvét Bibó Istvánnak ajánlotta.

A korabeli állambiztonsági iratokat és Bibó írásait szimultán böngésző utókor olvasó számára „ég és föld” messzeségben vannak egymástól a titkosszolgák alantas szennyiratai, illetve a bibói intellektus textusai, noha a kettő – tetszik vagy sem –, egy ugyanazon rendszer része volt. Merthogy a földteke ezen szegletében – hősünk felnőttkori életének teljes időtartama alatt – a Parnasszus is be volt hálózva önszorgalmú fürkészekkel. (Kérdés, hogy ez valóban rendszer- és régió-specifikus egyedisége volt-e a huszadik századi civilizációnak, vagy inkább abban keresendő a válasz, hogy másfelé – lett légyen szó akár keleti, akár nyugati irányú régiókról – nem volt ezredvégi „levéltári forradalom.”)

A perzekutor nívóról egy kissé elemelkedve is problémás viszont karakteresebben körvonalazni, hogy hová – s milyen tartalommal – futotta volna ki magát Bibó István befejezetlenül maradt Szintézis-töredéke. Az – tőle függetlenül is – szembeötlő, hogy a magát kezdetekben „harmadik rendként” definiáló társadalmi halmaz szekularizált tulajdon alapú gazdasági-politikai világrendjének eredővektora idővel mind kiterjedtebb méretekben építette ki és diffundáltatta szét a hatalomhumanizálás társadalomszervezési technológiáját, mindazonáltal az – fokozatosan bővülő legitimációs körétől inspirált metamorfózisai közepette – mégiscsak megmaradt elit-centrikus demokráciának. Ennek formális és intézményesült jogi, politikai és szociális hozadékát, illetve fogyatékoságait különböző közelítésekben rendre számba is vette Bibó, sőt mi több, másokhoz mérten többet vesződött a regnáló rendszerek karakterét szintén befolyásoló – „nem csak kenyérrel él az ember” – hatalmi és társadalmi mentálhigiéné megjelenési formáival, valamint deformációival is. (A továbbgondolásnak ez volt a diagnózis-fázisa, és itt szakad meg az életmű.) Igaz, eszmefuttatásai nem követték az egyre inkább differenciálódó tudományágak szorosán vett konvencióit: Bibó munkássága túlnyomó hányadában mintegy szörfözött a különböző akadémiai diszciplínák között. Kérdéses viszont, hogy – *Pataki* Ferenc találó formuláját kölcsönözve – „a számosság társadalma” által valóban bővülő körű uralomlegitimáció valóban tömegdemokráciát teremtett-e, vagy csupán annak szintén Bibótól ismerhető „látszatszerűségét”? Miközben vitathatatlan, hogy a modernkori demokráciákban a társadalmi sokaság számos új jogosítványt szerzett/kapott „a politika kollektív alanyává válás útján”,⁶⁰ ezzel együtt is csak részlegesen került abba a szerepbe, amelyet Bibó a – már idézett – pult két oldalán állók szerepének *csereszabatosságával*, illetve a kölcsönös szolgáltatások társadalmának metaforájával írt le.

Mindkét információ „Fogarasi István” ügynök jóvoltából maradt az utókorra, mint ahogy Bibó temetéséről is ő volt a „tudósítók” egyike. ÁBTL. 3.1.2. M-37.889/3.

⁶⁰ Pataki Ferenc: *Érzelmek a politikában*. Mozgó Világ, 2009/ 3. sz. 3.o.

Magyarán úgy vélem, hogy Bibót a hetvenes években már nem annyira „a kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus” bármifajta szinkretizmusából továbbgondolható harmadik út vízió újabb verziója foglalkoztatta. (Noha még egy újabb évtized kellett ahhoz, hogy a korát elementárisan meghatározó „kommunizmus projekt” történelmi léptékkal mérve efemer konstrukcióná avuljon, szembetűnő, hogy Bibó – elemzéseinek belső arányait tekintve – mennyivel terjedelmesebben foglalkozik pró és kontra a liberális demokrácia, mint az államszocializmus formaváltozataival, azaz ezt mintha maga is egy időszakos – hosszabb időtávlatban perspektívátlan – rendszernek „érezte” volna.) Nem tudom bizonyítani, így csak „belemagyarázom”: ő mintegy „ráért” arra, amit halála után három évtizeddel a korát visszatekintve vizsgáló történész konstatált: „A polgári állam elvesztette eszköztárának jelentős részét, és a fő kérdés az, hogy a világválság hatására ezek közül visszaszerzi-e a szükségeseket annak kezelése érdekében, és ezt képes-e megtenni úgy, hogy ne sérüljenek a demokratikus keretek, amelyeket több felől támadások érnek”, mivel – folytatja Ormos Mária – „a globális világ nem az egyenlőség és még csak nem is a kiegyenlítő világ.”⁶¹ Nem ezzel vesződnek-e az elmúlt két évtizedben a – többnyire csak diszciplináris kötöttségeik miatt különböző közelítésű – társadalomtudományi diagnózisok, szólnak bár tömegdemokráciáról, s annak populistává válásáról, „posztindusztriális”, „információs”, illetve „hálózati” társadalomról, vagy éppen egy újabb, immár ki tudja hányadik „harmadik útról.”⁶² Utóbbi szerzője, Anthony Giddens egy alkalommal „a demokrácia demokratizálásaként” summázta munkája célkitűzését⁶³, ami megint csak nem esik messze attól, ami Bibót is foglalkoztatta, midőn „a hatalom humanizálásáról”, az érdekszolidaritáson alapuló kölcsönös szolgáltatások társadalmáról töprengett. Csakhogy hősünk már nem lehetett e civilizációs átmeneti korszak diszkutábilis kortársa. 1979-ben, amikor végleg szabadlábra helyezte őt a teremtő, a „Kelet alkonya” még éppen hogy elkezdődött, Nyugaton pedig még újabb korrekcióra/innovációra képesnek mutatta magát az euroatlanti jóléti társadalom.

⁶¹ Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20-21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 393.o.

⁶² Giddens, Anthony: *A harmadik út*. Agora, Budapest, 1999.; Pataki Ferenc: *A tömeg évszázada*. Osiris, Budapest, 1998.; Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása. I. Az információ kora*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2005.; Castells, Manuel: *A tudás világa*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.; Lukács, John: *Demokrácia és populizmus*. Európa, Budapest, 2008.; Kovács Gábor: *Kié a hatalom?* Liget, 2008/ 2. sz.

⁶³ *Az új közép – a harmadik út. (Modern baloldal)* Markus Pins beszélgetése Anthony Giddens-szel. Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte, 1995./5. sz.